

СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО ПІДЛІТКА В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗМІН: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Досліджено теоретичні аспекти проблеми гендерного становлення особистості підлітка. Розглянуто наукові позиції сучасних учених щодо психологічних закономірностей та особливостей особистісного становлення у підлітковому віці. Виявлено, що у підлітковому віці відбуваються суттєві зміни, які пов'язані із розвитком якісно нового рівня самосвідомості. Проаналізовано психологічні характеристики, що лежать в основі особистісного розвитку підлітка: соціальну ситуацію розвитку, почуття дорослості, розвиток самосвідомості, суб'єктності, гендерну ідентичність, особливості спілкування. Підлітковий вік визначено як важливий етап особистісного становлення та вторинної гендерної ідентифікації, що характеризується наявністю суперечливих тенденцій соціального та особистісного розвитку індивіда. Виокремлено перспективи подальших наукових розвідок.

Ключові слова: особистість, становлення особистості, гендерна ідентичність, самосвідомість, старший підліток, підлітковий вік.

Исследованы теоретические аспекты проблемы гендерного становления личности подростка. Рассмотрены научные взгляды современных ученых относительно изменений, происходящих в подростковом возрасте на уровне представлений о самом себе и окружающих. Сосредоточено внимание на психологических особенностях личности подростка, связанных с развитием нового уровня самосознания. Проанализированы психологические характеристики, лежащие в основе личностного развития подростка: социальную ситуацию развития, чувство взрослости, развитие самосознания, субъектности, гендерную идентичность, особенности общения. Подростковый возраст определен как важный этап личностного становления и вторичной гендерной идентификации, характеризующийся наличием противоречивых тенденций социального и личностного развития индивида. Выделены перспективы дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: личность, становление личности, гендерная идентичность, самосознание, подросток, подростковый возраст.

In this article, we researched theoretical aspects of the formation of a teenage personality and gender identity. We considered the scientific standpoints of contemporary scientists on the psychological regularities and features of shaping an adolescent personality. We discovered that during adolescence some significant changes take place, which are related to the development of a new level of self-consciousness. In the article, we analyzed theoretical approaches that focus on the age peculiarities and preconditions of personality formation of the contemporary teenager. In scientific research and psychological concepts, the adolescence is defined as «transitional», «critical», «crisis», «complicated»; that is often associated with physiological and psychological changes in the personal development of the teenager. We also exposed the essence of some psychological concepts, such as the sense of adulthood, social situation of development, development of consciousness, internal position, gender identity and personal growth; they form the basis of personal development of the adolescent. We described adolescence as the important step of the personal formation, that is characterized by the presence of contradictory tendencies of social and personal development of the individual. We distinguished the possibilities for the further scientific studies, providing modeling and testing of the psychological guiding program for teenagers during their personality development.

Key words: personality, personality formation, gender identity, self-consciousness, adolescent, adolescence.

Постановка проблеми. Становлення зростаючої особистості в умовах соціокультурних змін є актуальною, оскільки стосується проблеми вторинної гендерної ідентифікації, і дає змогу виявляти психологічні механізми соціалізації та диференціації статей. Набуття гендерної ідентичності сучасними підлітками зумовлена також запитом психологічної науки щодо дослідження психологічних механізмів самовизначення дівчат та хлопців у сфері традиційної та егалітарної культури, збереження почуття самоцінності, особистісної позиції у процесі самоствердження та життєздійснення, виявлення соціально-психологічних чинників формування гендерної культури молоді. Відтак проблема гендерного становлення особистості у старшому підлітковому віці потребує ґрунтовного вивчення у віковій та педагогічній психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. У наукових дослідженнях і психологічних концепціях підлітковий вік визначається «перехідним», «критичним», «кризовим», «складним», що часто пов'язано із фізіологічними та соціально-психологічними змінами в особистісному розвитку підлітка (Л. Божович, М. Боришевський, І. Булах, І. Дубровіна, Е. Еріксон, О. Кікінежді, М. Кле, І. Кон, Г. Крайг, С. Максименко, М. Марсія, М. Савчин, Д. Фельдштейн та ін.). Загальновідомо, що підлітковий вік (11-15 років) характеризується інтенсивним формуванням моральних переконань та принципів, почуттям дорослості, проявами активного інтересу до свого внутрішнього світу, зміною ставлення до самого себе та оточуючих. Підлітки намагаються якнайглибше пізнати себе і світ дорослих, в який прагнуть інтегруватися і стати водночас автономними, незалежними, вільними у прийнятті рішень, звільнитись від контролю і опіки батьків.

Проблема становлення особистості підлітка загалом та гендерної ідентичності зокрема привертає увагу та активізує дослідницький інтерес багатьох науковців і практиків. У віковій та педагогічній психології дослідження вчених спрямовані на вивчення різних аспектів виокремленої проблеми, зокрема: мотиваційної сфери особистості підліткового віку (М. Боришевський, І. Дубровіна та ін.); свідомості та самосвідомості (Г. Костюк, М. Савчин, Д. Фельдштейн та ін.); самоставлення (С. Панталеєв, Т. Титаренко, В. Столін, Л. Чепіга та ін.); гендерної ідентичності та сексуальності (Т. Говорун, О. Кікінежді та ін.); особистісного зростання (І. Булах), саморозвитку (С. Кузікова); самоствердження і самовизначення підлітків (М. Боришевський, В. Мухіна, М. Савчин, Г. Цукерман та ін.).

Проблема становлення особистості дівчат і хлопців у старшому підлітковому віці пов'язана із дослідженням найголовніших аспектів їхньої життєдіяльності: самовизначення, самореалізації і самоствердження. Нас цікавить, як вищеназвані психічні новоутворення підліткового віку взаємопов'язані з набуттям гендерної ідентичності, впливають на здійснення власного вибору, формування життєстійкості зростаючої

особистості, визначення статусу серед однолітків та дорослих, що і визначило мету цієї статті.

Мета статті полягає у проведенні теоретичного аналізу та обґрунтуванні проблеми гендерного становлення особистості сучасних підлітків в умовах соціокультурних змін.

Вклад основного матеріалу. У вітчизняній та зарубіжній психології підлітковий вік посідає одну із центральних позицій, де важливою особливістю у розвитку старшого підлітка є почуття дорослості – прагнення пізнати себе і увійти у світ дорослих. Головним завданням особистісного розвитку Е. Еріксон вважає досягнення ідентичності, визначення себе як особистості та індивідуальності, що вимагає від старшого підлітка зосередження на власних почуттях, переживаннях, думках. Перенесення підлітком своєї уваги із зовнішнього світу на себе самого і поступове відкриття ним свого Я відбувається доволі драматично як для самого підлітка, так і для оточуючих [Еріксон, 1996].

У контексті культурно-історичної концепції Л. Виготського основна проблема підліткового віку полягає у руйнуванні і відмиранні попередніх груп (домінант) інтересів і розвитку нових. Серед інтересів, які спонукають до виникнення нової системи мотивів, автор виокремлює: «еґоцентричну домінанту» (інтерес підлітка до власної особистості); «домінанту майбутнього» (домінування інтересів, спрямованих у майбутнє, над сьогодишніми, поточними); «домінанту зусиль» (здатність чинити опір, прагнення до подолання перешкод, до прояву вольових зусиль, що інколи проявляється через впертість, протест, хуліганство); «домінанту романтики» (прагнення до невідомого, ризикованого і героїчного) [Виготський, 1984].

Психологи-класики (Л. Божович [Божович, 1995], Л. Виготський [Виготський, 1984], Е. Еріксон [Еріксон, 1996], Г. Костюк [Костюк, 1989], Д. Фельдштейн [Фельдштейн, 1999], Д. Шеффер [Шеффер, 2003] та ін.) розглядають почуття дорослості як центральне новоутворення особистості підліткового віку, що пов'язане із якісно новим рівнем розвитку самосвідомості. Водночас, орієнтуючись на цінності дорослих і порівнюючи себе з ними, підлітки ніби знову повертаються у дитинство, позбавляються самостійності. Однак, їх вже не влаштовує старе становище, вони прагнуть зайняти нову позицію поряд з дорослим, наполегливо стараються перетворити світ, в якому вони живуть. На підставі цього виникає суперечність у прагненні до дорослості – підліток хоче бути дорослим і водночас знає, що рівень його домагань далеко не у всьому є виправданим. В умовах соціокультурних змін, які суттєво впливають на соціальну ситуацію розвитку підлітка, зростає рівень його активності, він все частіше стає автором соціальної реальності і в підсумку – самого себе.

Саме у підлітковому віці, згідно досліджень М. Боришевського, вперше виникає ситуація, яка стає однією з основних причин інтенсивного розвитку самосвідомості: поява суперечності між широкими

можливостями підлітка і його реальним становищем, зокрема у взаєминах із дорослими. Потреба знайти своє місце в системі доступних суспільних відносин, «визначитись» серед людей стає важливим внутрішнім стимулом активізації процесу самопізнання підлітка [Борішевський, 2010: с. 20].

Зокрема Л. Божович зазначає, що в Я-концепцію підлітка втілюється єдина смислова система узагальнених уявлень про світ і самого себе, яка формує внутрішню позицію дорослої людини. Ця внутрішня позиція складається з того, як підліток на основі свого попереднього досвіду, своїх можливостей, своїх потреб ставиться до свого статусу, який він посідає в житті сьогодні, і якого статусу він прагне досягти у майбутньому. Ця внутрішня позиція, яка виступає у ролі новоутворення у Я-концепції підлітка, обумовлює його ставлення до дійсності, оточуючих, самого себе і моделює його майбутнє місце у суспільстві у вигляді життєвого плану або життєвої програми [Божович, 1995]. Розглядаючи внутрішню позицію підлітка через призму засвоєння суспільного досвіду, варто акцентувати на тому, що становлення особистості підлітка відбувається не на основі простого і примітивного наслідування взірців та моделей поведінки, а у процесі реальної міжособистісної взаємодії, на основі власних думок, почуттів, переживань.

У контексті динаміки життєвого світу особистості Т. Титаренко визначає підлітковий вік як такий, що знаходиться на етапі світобудови, в межах якого центр Власного простору зміщується до суб'єктивного полюса – індивідуальна активність, суб'єктність, і характеризується усвідомленням себе індивідуальністю, прагненням по-новому реконструювати свій життєвий світ [Савчин, 2008: с. 254].

І. Булах, досліджуючи психологічні закономірності та специфічні особливості процесу особистісного зростання підлітка, розглядає природу моральної свідомості як основу цього процесу. Вчена розкриває сутність поняття «особистісне зростання підлітка» як процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного «Я», що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних, відповідальних вчинків [Булах, 2003].

Підлітковий вік – це вік відкриття свого «Я», формування особистості, з одного боку, і вік формування світогляду – з іншого. В яких складних відносинах ці два аспекти не перебували б до моменту основних змін підліткового віку – процесу статевого дозрівання, безперечно, що у сфері культурного розвитку вони є центральними, найважливішими і значущими серед усіх інших, які характеризують цей вік. Соціальна ситуація розвитку визначає цілковито і повністю ті форми і той шлях, слідуючи яким дитина набуває нових властивостей особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності, як із головного джерела розвитку, той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним [Вьготський, 1984].

Соціалізація забезпечує входження дитини в гендерну культуру суспільства і є найважливішим фактором, що визначає конструювання її гендерної ідентичності, суб'єкту активність у процесі самотворення гендерного «Я» відповідно до віку, зони найближчого розвитку та провідного виду діяльності, новоутворень в психічному розвитку (С. Бем, Л. Виготський, Т. Говорун, О. Кікінежді та ін. вчені). Гендерна ідентифікація як інтегративна інстанція психіки людини виявляється через оволодіння психічним потенціалом (життєвими домаганнями, цінностями та цілями), статевою поведінкою, тілесністю і простором зовнішніх взаємодій (експансію).

Загально визнані у вітчизняній психології сутнісні, атрибутивні ознаки особистості (активність, цілісність, унікальність, єдність), а також розгляд їх у контексті дослідження розвитку гендеру стали підґрунтям для вихідних уявлень про складний процес саморозвитку, гетерогенність його механізмів. Гендерна ідентичність особистості стає результатом складного процесу інтерналізації нормативів поведінки, прийнятих у даній культурі (Л. Виготський, М. Кіммель, Г. Костюк, С. Максименко, А. Менегетті, С. Рубінштейн та ін.).

На думку О. Кікінежді, становлення гендерної ідентичності старших підлітків слід розглядати у контексті психологічних концепцій С. Бем, крізь призму гендерних схем і лінз, та у поєднанні із висновками Л. Виготського про «знакове опосередкування» психіки, коли культурний знак стає засобом організації суб'єкту поведінки особистості у період її дорослішання. Тому гендерна ідентичність виступає узагальненим образом Я як особистісного утворення, що характеризує усвідомлене самовизначення дівчат і хлопців у системі гендерних цінностей, спрямування на андрогінні моделі поведінки, підпорядкованість статевою самоототожнення ширшому соціально-рольовому самовизначенню [*Кікінежді, 2011: с. 39-40*].

Старші підлітки вимагають визнання своєї самостійності, рівноправ'я, хоча для цього відсутні реальні умови – фізичні, інтелектуальні, соціальні. Лише у спеціально організованій суспільно корисній діяльності створюється ситуація, в якій підліток вступає у рівноправні взаємини з дорослим. Інколи дорослі нав'язують підліткові одну діяльність, а для нього актуальною є інша, адже він формує власну систему діяльності, де має місце не лише теперішнє, але і минуле, і майбутнє. Зростаюча особистість завжди конструює свою діяльність не лише для дорослих (з метою похвали), а й відтворює її у своїй структурі, інтеріоризуючи її, втілюючи себе в неї, здійснюючи маленький «крок» всередині себе, саморозвиваючись. Саме у цьому випадку підліток формується як суб'єкт діяльності, визначаючи власні сили і можливості свого Я [*Фельдштейн, 1999: с. 201*].

Характеризуючи почуття дорослості, М. Боришевський зазначає, що прагнення задовольнити цю найактуальнішу, соціально значущу

потребу і посісти гідне місце серед дорослих і ровесників, змушує підлітка постійно аналізувати свою діяльність та поведінку, порівнювати себе з дорослими й однолітками, визначати власні можливості, замислюватись над самовдосконаленням. Самосвідомість у підлітковому віці, на думку вченого, стає одним з основних механізмів саморегуляції, саморозвитку та самотворення особистості. «...Подібно до свідомості, яка є наслідком суспільної діяльності особистості, результатом пізнання навколишньої дійсності, самосвідомість – також продукт життєдіяльності реального суб'єкта, який пізнає світ і водночас пізнає самого себе» [Борішевський, 2010: с. 14-15].

Невід'ємною складовою становлення особистості підлітка, що претендує зайняти позицію дорослого, є почуття відповідальності. Як зазначає М. Савчин, результати досліджень структури відповідальності свідчать про те, що у підлітковому віці більшість відповідальних учинків стосується сфери життєвиявлення та самоствердження Я у праці, пізнанні і матеріальному житті. Понад третину відповідальних учинків школярі цього віку здійснюють у сфері особистісних стосунків та взаємодії. Значно рідше виявляють відповідальність за інших людей та групи і лише в поодиноких випадках – за саморозвиток, функціонування і становлення Я. Характеризуючи феномен відповідальної та безвідповідальної поведінки як тип активності суб'єкта, вчений визначає види відповідальності, характерні для підлітків: вибіркова відповідальність, прагматична відповідальність, псевдовідповідальність, безвідповідальність [Савчин, 2008: с. 223].

У контексті психологічних досліджень з проблеми становлення підлітка, особистість підлітка розглядається як суб'єкт вибору власних гендерних просторів (співвідношення статевоповідного Я-ідеального та Я-реального), життєвої стратегії у патріархальній чи егалітарній системі координат. Як зазначають Т. Говорун, О. Кікінежди, у підлітковому віці відбувається орієнтація не лише на об'єктивні умови і взірць дії, а й на власні якості (особливості, уміння, знання, риси характеру) як вирішальні умови розв'язання проблеми, що, у свою чергу, знаменує собою перехід до нового типу суб'єктності, до орієнтування на однолітка тотожної статі як суб'єкта дії. Окрім цього, із дорослішанням підлітки освоюють нові гендерні ролі, при цьому джерелом нормативів гендерної поведінки залишається для них середовище, яке «вимагає» дотримання певних статевотипізованих правил, прийнятих у родині, школі, колі однолітків. Саме на цих уявленнях, які виступають мотиваційною основою набуття вторинної гендерної ідентичності, що є релевантною підліткової субкультури, вибудовується позиційне бачення власного гендерного Я [Говорун, 2001: с. 70-83; Кікінежди, 2011: с. 158].

Міркування на тему особистісних рис, які притаманні чоловікам і жінкам, і можливих статево відмінностей щодо захоплень та інтересів є досить гнучкими у молодшому підлітковому віці. Проте пізніше статево роляві настанови втрачають свою гнучкість і хлопці з дівчатами

демонструють нетерпимість до поведінки, яка не відповідає гендерно-рольовим стереотипам. Очевидно, що вікове неприйняття підлітками дій, не характерних для відповідної статі, пояснюється процесом статевої інтенсифікації – посилення статевої відмінностей, пов'язаних із надмірною необхідністю слідувати статевим ролям внаслідок вступу у пубертатний період. Хлопці прагнуть бачити себе більш маскулініними, а дівчата акцентують увагу на своїх фемінних властивостях. Старших підлітків постійно переслідує думка, що для того, щоб користуватися успіхом у протилежної статі, вони повинні неодмінно відповідати традиційним статевим нормам. Тому дівчата демонструють більш виражену фемінну поведінку, а хлопці вважають, що більш виражений маскуліний імідж підвищує рівень їхньої популярності. Надалі дівчата і хлопці, набувши статевої ідентичності, знову починають гнучкіше розмірковувати про проблеми статі, не осуджуючи представників різних статей, які порушують гендерно-рольові настанови [Шэффер, 2003: с. 687].

Старші підлітки засвоюють соціальні стереотипи поведінки чоловіків і жінок, їхні соціальні ролі, які закріплені у суспільстві. Суспільство очікує, щоб жінка певною мірою була більш дисциплінованою, виконавчою, аніж самостійною і незалежною, більшою мірою здатною співпереживати, схилитись до чужої точки зору, аніж наполягати на власній позиції. Жінка повинна бути терпеливою, вміти прощати і поступатись, а роль чоловіка передбачає мужню, активну і самостійну поведінку, незалежність суджень і вчинків. Тобто гендерна роль чоловіка є більш індивідуальною, аніж жінки, яка проявляється у залежності і покірності [Фельдштейн, 1999: с. 339].

О. Кікінежді експериментально доведено, що формування цілісної Я-концепції підлітків пов'язане із неузгодженістю та амбівалентністю характеристик образів-Я (Я-реальний/а та гендерними образами Я-дорослий чоловік/жінка та хлопчик/дівчинка з еталонними образами Я-ідеальний(а), які можуть бути як фруструючими, так і активізуючими чинниками у побудові андрогінного образу як узгодженого поєднання показників фемінно-маскулінних ототожнень [Кікінеджи, 2011: с. 198].

Становлення особистості старшого підлітка визначається особливостями психічного розвитку, якісно новим рівнем розвитку самосвідомості, вираженим у почутті дорослості, та обумовлене специфікою соціального оточення. Врахування психологічних особливостей підліткового віку та соціальної ситуації розвитку дає змогу розглядати особистість старшого підлітка як суб'єкта виборів власних гендерних просторів у сучасних соціокультурних умовах.

Висновки. За останні десятиліття у віковій та педагогічній психології з'явилося чимало наукових робіт, присвячених дослідженню особливостей особистісного розвитку підлітка. Соціальна ситуація розвитку, почуття дорослості, розвиток самосвідомості, суб'єктності, внутрішня позиція, гендерна ідентичність, особистісне зростання,

спілкування – це далеко не весь спектр психологічних характеристик, які лежать в основі особистісного розвитку підлітка. Підлітковий вік – важливий етап особистісного становлення та вторинної гендерної ідентифікації, який характеризується наявністю суперечливих тенденцій соціального та особистісного розвитку індивіда. В умовах соціокультурних змін зростає рівень активності особистості підлітка, який все частіше стає актором соціальної реальності і самого себе.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні психологічних закономірностей становлення особистості підлітка через призму гендерного розвитку, вивченні взаємозв'язку почуття дорослості із гендерним образом Я, розробкою і апробацією програми психологічного супроводу зростаючої особистості.

ЛІТЕРАТУРА

- Бем, 2004* – Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 336с.
- Божович, 1995* – Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Л.И. Божович / [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЕК», 1995. – 352с.
- Боришевський, 2010* – Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. (Серія «Монограф»).
- Булах, 2003* – Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія / І. С. Булах. – К. : КНПУ ім. Драгоманова, 2003. – 340с.
- Выготский, 1984* – Выготский Л.С. Собрание починений : в 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / [под ред. Д. Б. Эльконина]. – М.: Педагогика, 1984. – 432с.
- Говорун, 2001* – Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності : монографія / Т. В. Говорун. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240с.
- Кікінежді, 2011* – Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія / О. М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 с.
- Костюк, 1989* – Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / [під ред. Л. М. Проколієнко; упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура]. – К. : Рад. шк., 1989. – 608с.
- Савчин, 2008* – Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280с.
- Титаренко, 2003* – Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
- Шэффер, 2003* – Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития / Д. Шэффер. – 6-е изд. – СПб. : Питер. 2003. – 976с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
- Фельдштейн, 1999* – Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды / Д. И. Фельдштейн. – М. : Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. – 672 с.
- Эриксон, 1996* – Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

REFERENCES

- Bem, 2004* – Bem S. Linzyi generata: Transformatsiya vzglyadov na problemu neravenstva polov / S. Bem / Per. s angl. – M. : «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2004. – 336 s.